

БАТЫРЛЫҚ – ТҮРКІ РУХЫНЫҢ ФЕНОМЕНІ

Көнегүркі мәдени жәдігерлерінде көріністапқан, түркілердің батырлығы – патриоттық рухтағы феномендік құбылыс ретінде ежелгі түркілердің дара болмысын, этномәдени қеністіктері әскери дамуын көрсете отырып, қазіргі таңда түркі халықтарының арасында ұлттық идеяны қалыптастыруды маңызды саналады. Ежелгі түркілердің Түркі елінің қауіпсіздігі мен аумақтық тұтастығын сақтауға бағытталған батырлығы, көне түркі жазба ескерткіштерінде көрініс тапқан мазмұны, заманауи түрғыда көне түркілік дүниетанымдағы «адам» концептісінің мәдени антропологиялық мазмұнындағы түркі рухының этно-семиотикалық бейнесін сомдауға мүмкіндік беруде. Батырлық – жауынгерлік рух пен әскери мәдениеттің бірлесуі болып табылады. Түрік қағанатының әлеуметтік құрылымы мен зандары түркілердің қуатты да күшті әскер ұстап отыргандығын көрсетеді [1].

Көне түркі мәдени жәдігерлерінен жеткен мәліметтер бойынша ежелгі түркілердің әскери тарихы және жауынгерлігі туралы деректер алуан түрлі. Әскери өнердің дүниежүзілік тарихында әскерді ұйымдастыру құрылымы және оның ерекшеліктері туралы жазылғанымен, бұл арада ежелгі түркілердің әскери өнері, батырлығының түркі рухымен сабактастыры туралы мәдени антропологиялық зерттеу жоқтың қасы. Бұғынгі мақаламызда көне түркілердің әскери мәдениетін дүниежүзілік тарих сахнасының ерекше феномені ретінде қарастырмакпзыз.

III – V ғғ. түркілерде әскери өнер кешені қалыптасты. Ол кезде әскери дағдыда не стиль, не бағыт, не кодификациялық техника болмады, алайда осы кезеңде адам баласын терең руханилық пен денені шынықтыруды кемелденуге алып келген күштің негізгі дінгегі бекіді. Шығыс әскери өнері – ол жай ғана қара күштің механикалық бірігуі емес, адамның рухани-моральды жетілуі және дene шынықтыруды кемелдендірудің тәсілдерін қосатын базалық техниканың әдісін қамтыды.

Ежелгі түркілердің әскери өнері Қытай мен Ұлы Дағының халықтары арасында қактығыс мықты болған кезеңде қалыптасқан деген мәліметтер бар [2]. Тарихта Қытай Кореяны, Үндіқытайды және Тибеттің көшпелі тай-паларын бағындырып, олардың ортасына конфуцийланған қытай мәдениетін таратса бастаған кезде, солтүстіктегі ғұндар Қытайға қарсы соғысып, олардың Еуропаға жылжу бағдарламасын тоқтатып қана қоймай, Қытай агрессиясын болдырмайды. Алайда Қытай империясы жылдар өте түркілермен әскери қактығыстарын тоқтатпады. Қытайдың тұрақты әскери агрессиясына төтеп беру үшін түркілер жауынгерлік тәртіпті, әскери тактиканы жетілдіре ба-

стады. Бұл өз кезегінде жауынгерлердің физикалық жетілуін және әскери өнерді дамытуға алып келеді.

Түркілердің әлеуметтік-саяси құрылымы батырлық институтының да-мұымен тығыз байланысты екені анық. Ғылыми айналымда бұл турасында алуан түрлі пікір қалыптасқан.

Ежелгі түркілердің әскерді басқаруы қытайлардың әскери стиль тактикасынан өзгешелген. Себебі, түркілер және қытайлар менталитет пен мінезд-құлық стереотиптерінен де бір-біріне ұқсамайтын болған. Түркілердің ең басты өзгешелігі бала күнінен жауынгерлікке тәрбиеленіп, соғыста өлімнен қорықпай, дүшпанға сатылмауында. Түркілердің ойлау қабілеті Ұлы Дағаның байтақтығында кең болған. Рафаэль Базертинов: «Қытайларда конфуций ілімі басымдыққа алынса, түркілер әлемді жаратушы Тәнірден қуат алған. Әскери істерде де Тәніршілдік үлкен рөл атқарды. Себебі, тәніршілдік жауынгерге жасампаздық рухын сыйлайды. Тәніршілдік ілімінің философиясы түркі әскери өнерінің негізіне қаланды. Сондықтан түркілер адам саны емес, жоғары жауынгерлік рухпен женіске жетіп отырған» - деген пайымды алға тартады [3]. Халық даналығында сақталған: «Күш білекте емес, жүректе» - деген макал осы мұрратты көздесе керек.

Профессор, мәдениеттанушы ғалым Т.Х. Ғабитовтың пікірінше, ежелден қазақ халқының қазіргі тілмен айтқанда экологиялық санасты биқ болған. Өне бойы көшіп-қону баراسында әрқашанда неше-түрлі қындықтарды, қауіп-қатерлерді бастан кешуге тұра келеді – ол ерлікті, батырлықты қасиет етуді талап етті. Сондықтан, беске келген жылқының жылында ойнап, 14-15-ке келгенде батырлықты армандаپ, біздін бабаларымыздың көбі 20-25-інде елін аман сақтау жолында өмірлерін қиоян түркі дәстүрінен сабактасқан дүние деп таныды [4].

Көне түркі ескерткіштерінде түркі халықтарының ерте мемлекеттілігін және ежелгі өркениеттің қалыптасу процесі айқын көрініс тапқан. Құл-тегін жазуындағы: «Халықты қөтерейін деп, терістікте оғыз халқына қарсы, ілгері қытап, татабы халықтарына қарсы, бергері табғашқа қарсы үлкен әскермен он екі (рет) соғыстым» [5] деген мәтіннен Түркі рухының батырлығын ұғынуға болады. Зерттеушілердің көпшілгі Орхон-Енисей жазбаларын сти-лі жағынан эпосқа жақын деп көрсетеді. Көне түркі қоғамында батыр ер жүрек адамдардың әлеуметтік тобын құрайтын тұлғаларға тән құндылықтар әлемі жасақталды. Түркілердің әскери өнерінің мәдени антропологиялық, философиялық, рухани негізі және менеджменттік стилі болған. Ол ежелгі түркі дуниетанымына, дәстүріне және тәніршілдік сеніміне негізделген. Түркі тайпаларының көшпелі өмір-салты жағдайында қалыпты тіршілік кешу үшін этноұжымдық сипаттағы мемлекеттік құрылым – Түркі Елінің елдігін сақтап қалудың басты тетігі - батырлықты қалыптастыру және нығайту болғаны ескерткіштер мазмұнында көрініс тапқан. Арғы ата-бабаларынан келе жаткан батырлық VII-IX ғасыр түркілерінің де адами болмысының негізгі саласын қураган. Көне түркілердің жаугершілік замандағы ерлік істері мен женіске жету жолындағы әскери стра-

тегиясы Орхон ескерткіштерінде кең орын алған. «Төңкер-тауда... Кү-сенұн бастаған төрт түмен /қырық мын/ қол келді. Төңкер-тауда шабуылдан жауладым. Үш түмен/отыз мын/ қолды қырдым. Бір ...болса... талқандадым. Татабы ... Отыз сегіз жасымда қыста Қытайға (кидан) қарсы аттандым. Отыз тоғыз жасымда... Мен... өлтірдім. Ұлын, қатынын, жылқысын, барын алдым... бағындырып халқын» деген мәтіннен ежелгі түркілердің әскери жорықтарды тек елдікті сақтау мақсатында ғана емес, сонымен қатар женіліске ұшыраган жақтың мал-мұлқін иелену арқылы елдің экономикалық жағдайын да жақсартуды ойлағанын көреміз. Адамзат тарихындағы жауласқан елдердің арасындағы адамды кепілдікке алу немесе женіске жеткен елдің женілген елдің қызы-келіншектерін олжалдау түркілерге де тән болғаны да ескерткіштерде сақталған [6].

Білге қаған ескерткішіндегі «Кү-сенұн бастаған төрт түмен /қырық мын/ қол келді» деген сөйлем көне түркілердің жауынгердік әлеуетінің жоғарылығын, отыз-қырық мынға дейін жететін қайысқан қолға қарсы тұра алатын әскери қуатын көрсетеді. Кули Чор ескерткіші мәтінінде де түркілердің батырлығы кеңінен сипатталады. Бұл арада соңғы кездері түркілердің батырлығы тура-лы лингвистикалық зерттеулер жүргізіліп жатқандығын атап өткен жөн. Мысалы, зерттеуші Р.К. Байымбетова: «Ескерткіштерде жиі қолданылатын «сүре соғысты», «опыра шабуылдан талқандады», «қол бастады» төрізді тіркестер көне түркілік дүниетанымның жауынгерлік-ерлік сипатын айшықтайтын тілдік бірліктер болып табылады. Құлтегін ескерткіш мазмұнында көрініс тапқан мына жолдардан: «... Тәнірі күш бергені үшін әкем қаған әскері бөрідей еді, жаулары қойдай еді» деген сөйлемде қаған әскерінің бөріге, жау әскерінің қойға теңелуі де түркілер дүниетанымындағы Көк бөрінің тотемдік сипатына негіздейді. Қасқыр және қой денотаттарының санада когнитивті процестер негізінде ассоциацияланауы арқылы негізгі мағыналардан «қайсар, күшті» және «әлсіз, момын» мәнін беретін екінші дәрежелі мағыналар қалыптасқан», – деп атап көрсетеді.

Ұлан-ғайыр кең даланы еркін жайлаған көшпелілер үшін жылқының маңыздылығы ерекше екені белгілі. Жылқы көне түркілердің тек бейбіт өміріндегі серігі ғана емес, жаугершілік жағдайда женіске жетудің басты атрибуты болғанын Орхон ескерткіштері мәтінінен көреміз. Орхон мұраларындағы қағандар мен қолбасылардың, батырлардың ерлік істерін баяндалуы олар мінген сәйгүліктер туралы деректер сабактастырылып отырылуы да түркілер өміріндегі жылқы малының қаншалықты маңызды болғанын көрсетеді. Мысалы, Құлтегіннің ең алғашқы қатысқан соғысынан бастап соңғы кездерге дейін араласқан шайқастарында мінген аттары жайлы, олардың қай шайқаста өлгені, қай жерінен жарапланғаны, қанша оқ тигені туралы толық мәлімет беріледі. Орхон, Енисей ескерткіштері мәтіндерінде «Іділ ақ», «Карлук жирен», «Тадықан Чордың боз аты», «Ышбара қолбасының боз аты», «Иегін Сілік бектің ерттеулі торы аты», «Байырқының ақ айғыры», «Басқы боз», «Алып Чалчы ақ ат», «Азбан ақ», «Аз қаракер», «Енесіз ақ» сынды бірнеше тұлпарлардың аттары аталуы көне түркілердің жылқы малын ерекше қадірлегендігін көрсетеді.

Атақты түркітанушы, ғалым Ахмет Ташағыл Түрік қағанатындағы адами құндылықтарды саралай келе, Түрік қағанатының әлеуметтік құрылымы бойынша батыр бола алмаған адам еш уақытта қағандыққа көтеріле алмаған, - деген ойды терен зерттеулермен дәлелдейді [7].

Ал, зерттеуші А.Н. Бернштам: «*qaan, qavan*» термині әртүрлі kontekste кездеседі, бірақ ол белгілі бір румен немесе тайпамен байланысты, - дей келе, - көсем, ру ақсақалың білдіретін термин келе-кеle хан лауазымын білдіретін терминге айналды», – деп жазады [8]. Бұл түркілер дүниетанымында көшбасшының елді, жұртты жалпы халықты қорғайтын тұлға болуын талап еткенін көрсетеді. Осындай тұлғага халық мойын сұнып, елді билеу саяси құқығын берген. Түрік қағандары шексіз билікке ие болмаған, билікті қалауынша пайдаланбаған, халықты қинамаған. Тұмасынан ерлерін батырлыққа баулыған Түрік қағандағы саяси билікті «*құт*» деп түсінген. Олар халқы үшін құндіз-тұні тер төгіп, еңбек етпеген, халқы алдындағы міндетін адал атқармаған қағанның құты Көк Тәнірден қайта алынады деген түсінік қалыптасқан.

Жалпы, «Батыр» ұғымының мәдени антропологиялық мазмұнына үнілер болсақ, бұл атақ немесе титул бірінші рет тарихта б.з.б. 209 жылы Фұн империясына басшылық еткен Моду (басқа деректерде Мөде деп кездесетін) деген кісінің атымен сипатталады. 6-9 ғасырлар аралығында Түрік қағанаты мен Үйғыр қағанаты кезеңінде және тағы да басқа тайпалар мысалы қарлұқ, түркеш т.б. кезеңдерде жиі кездеседі. Сол уақытта Қытай деректерінде Мо-һы «Mo-hы-tу» немесе «moу-hы-ду» немесе «мо-һы-фу» деп жазылған [9]. Негізгі мағынасында, көне түркі тілінде багатур «*банадыр*» деген сөзді білдіреді. Жалпы түркілер дәуірінде батырлықтың дамуы көне түркілердің әскери жауынгерлік ісінің дамуымен, көне түркілердің батырлығы ғұн империясы кезінде құрылған әскери-әкімшілік жүйесі мен әскери ақсүйектік құрылымымен байланысты. Көне түркілердің батырлығы түркі рухының феномені ретінде қарастырылғанда түркілер қолданған қару-жарақ, әскерді ұйымдастыру құрылымы және әскери мәдениетті бөліп зерттеу қажет.

Зерттеуші Н.С. Бакинаның ойынша, VI-VII ғғ. Түрік қағанатында атты әскер болған және әскерде қылыш, садақ, қанжар т.б. құрал-саймандар қолданылған. Атты жауынгер садақ, қылыш т.б. қаруларды қолдану тәсілдерін еркін менгерген. Әскери ұйымдастыруға келер болсақ, түркілердің әскери бөлінісі 10-ға екі жақты жүйемен жүргізілген. Ғылыми тілмен түсіндіріп өтер болсақ, 10, 100, 1000, 10000 жауынгерден тұратын екі қанатқа бөлінген. Ол кезде әр қанаттағы жауынгердің саны 5, 50, 500, 5000 адамды қамтитын болған.

699 ж. Қапаған қаған жоғары әскери басқарудың жана құрылымын жасақтайды. Мұндай құрылым Білге қағанның құлыштастағы жазуында да көрініс тапқан. Оң қанатта екі түмен, сол қанатта екі түмен, орталығында төрт түмен, әр түменде он мың жауынгер болған [10]. Әскери өнері туралы деректерде жауды коршауға алып ұрыс жасау және шабуылдау тактикалары көрініс тапқан.

Р.С. Липец Күлтегіннің Үлкен және Кіші жазбаларында «алп» (алып, батыр мағынасында), «ар» (ер, нағыз жігіт немесе батыр мағынасында), «кулгг» (данқты, белгілі адам, қазіргі телеуттер тілінде күшті адам мағынасында қолданылады) деген сөздерін ерекше атап өтеді [11].

Бірқатар зерттеушілер «батыр» сөзінің этимологиясына ерекше мән бере отырып, оның түркі халықтары арасында кеңінен таралуы VI ғасырдан бастау алғып, IX-X ғасырларда Волга бойындағы түрк тілдес булгарлар мен хазарларда батырлықты менгерген деп есептейді. Мысалы, белгілі түркітанушы С.Г. Кляшторный «багатур» термин-титулы қоңе түркілер арасында VI ғасырдан бастап тараған деген пікір айтады [12].

Түркі рухы және оның батырлық позицияда көрініс табуы бүгінгі мақаламызын арқауы болды. III ғ. Түркі тарихнамашысы, өзінің атабабаларының державасы мен бірінші қағандарының батырлық ерліктерін баяндай отырып, «Төрт бұрыштың бәрі жау еді. Әскер жүргізіп, төрт бұрыштағы халықты көп алған. Бәрін бейбіт қылған. Бастыны жүгіндерген. Тізеліні бүктірген. Ілгері Қадырқан қойнауына дейін, кері Темір қакпаға дейін қондырған» [13], – деп жазады. Мәтіндегі жер атауларын С.Г. Кляшторный, Қадырхан қойнауы – Үлкен Хинган Тауы, Темір қакпа – Самарқандтан Балхқа дейінгі аралықты қамтитын Шахрсебзден онтүстікте 30 км. Байсұнтау тауларындағы Бұзғал бұғазы [14] деп анықтай түседі. Осы кезенде Түрік қағанатының терриориясы Манчжуриядан Киммерийлік Босфорға (Керч ағысы) дейін, Енисейдің басынан Амударияның басына дейінгі аралықты қамтыған. Осылайша, алғашқы түркі қағандары Шығыс Түркістан, Орталық Азия және Оңтүстік-Шығыс Европа тарихына мәдени және саяси мұрасы зор ықпал еткен тұнғыш Еуразия империясын құрды. Заманауи түркітану ғылымында батырлық феноменінің он имиджін на-сихаттау арқылы ұлттық құндылықтарды қалыптастыру өзекті де қажет зерттеу болып саналады. VII-VIII ғғ. Таң империясының ең мықты экспансиясы кезенінде осы ғасырда өмір сүрген түркілердің Қытайдан өзінің мәдени және саяси тәуелсіздігін сақтап, нығайта білгендігі түркі рухының феномені, яғни батырлықпен байланысты.

Әдебиеттер

1. Ahmet Taşgil. İslam Öncesi Devirde Türk Ordusu. Türkler ve Askerlik. –İstanbul, 2009. – 15 s.
2. Кляшторный С.Г. Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии. – М., 2006. – С. 402.
3. Безертинов Р. Военное исскуство тюроков. – <http://bezertinov.narod.ru/stat/boeveo/ickuctvo.htm>
4. Габитов Т. Қазақ философиясы. – Алматы, 2009. - 128 б.

5. Құлтегін / F. Айдаровтың нұсқасы. – Астана, 2002 . – 71 б.
6. Байымбетова Р.К. Түркілер дүниетанымының тілдік презентациясы (VII-IX ғасырлардағы түркі ескерткіштерінің тілі негізінде) / Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайын-даған диссертациясының авторефераты. – Алматы, 2008. – 15 б.
7. Ахмет Ташағыл. Түрік қағанатындағы адами құндылықтар // Тарих – Адамзат ақыл-ойының қазынасы: Он томдық. – Астана, 2006. – Т.10: Түркі халықтарының тарихи ойы. – 369 б.
8. Бернштам А.Н. Социально-экономический строй орхено-енисейских тюрок VI-VIII веков. – М.-Л., 1946.
9. Ahmet Taşağıl. Çin kaynaklarına göre eski türk boyları. – Ankara, 2004. – 62 s.
10. Бакина Н.С. История культуры тюрков. – Алматы, 2006. – С. 22.
11. Липец Р. Образы батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе. – М., 1984.
12. Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии / Ответственный редактор А.Н. Кононов. – М., 1964. – 214 с.
13. Құлтегін / F. Айдаровтың нұсқасы. – Астана, 2002. – 64 б.
14. Кляшторный С.Г. Тюркские завоевания в Средней Азии и Восточном Туркестане (V-YI вв.). – М., 2006. – С. 402.

Резюме

Сулейменова Ж.Д. Боевое искусство как феномен тюркского духа

Боевое искусство у тюрков имело свою культурно-антропологическую основу, философию, глубокую духовность, основанную на древнетюркском мировоззрении и традициях. Автор в статье описывает тактику и стиль, боевой менталитет древних тюрков.

Summary

Suleimenova Zh. D. Military Art as the Phenomenon of the Turkic Spirit

Military art of the Turks had its own cultural-anthropological basis, philosophy, deep spirituality based on the ancient world perception and traditions of the Turks. Author describes in the article tactics and style and military mentality of the ancient Turks.

